

METAKOGNITIV KOMPETENTLIK TUZILMASI VA UNING TARIX FANINI O'QITISHDAGI PEDAGOGIK AHAMIYATI

Dostonbek Bobojonov G'ofurovich

Annotatsiya (o'zbek tilida)

Mazkur maqolada metakognitiv kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi va uning tarix fanini o'qitish jarayonidagi pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Metakognitiv bilimlar, monitoring, boshqaruv (regulyatsiya), refleksiya hamda motivatsion komponentlarning mazmuni ochib berilib, ularning bo'lajak tarix o'qituvchilarining bilish faoliyatini ongli, refleksiv va moslashuvchan tashkil etishdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqotda kognitiv psixologiya va pedagogik nazariyalar asosida metakognitiv kompetentlik tarixiy tafakkur, tanqidiy tahlil va kasbiy qaror qabul qilishni rivojlantiruvchi muhim omil sifatida asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: metakognitiv kompetentlik, metakognitiv bilimlar, monitoring, refleksiya, tarix fanini o'qitish.

Аннотация (rus tilida)

В статье анализируется структура метакогнитивной компетентности и её педагогическое значение в процессе преподавания истории. Раскрывается содержание метакогнитивных знаний, мониторинга, регуляции, рефлексии и мотивационного компонента, а также их роль в формировании осознанной, рефлексивной и гибкой познавательной деятельности будущих учителей истории. На основе положений когнитивной психологии и педагогики обосновывается значение метакогнитивной компетентности как фактора развития исторического мышления и критического анализа.

Ключевые слова: метакогнитивная компетентность, метакогнитивные знания, мониторинг, рефлексия, преподавание истории.

Abstract (English)

The article analyzes the structure of metacognitive competence and its pedagogical significance in the process of teaching history. The content of metacognitive knowledge, monitoring, regulation, reflection, and motivational components is revealed, as well as their role in organizing conscious, reflective, and flexible cognitive activity of future history teachers. Based on cognitive psychology and pedagogical theories, metacognitive competence is substantiated as an important factor in the development of historical thinking and critical analysis.

Keywords: metacognitive competence, metacognitive knowledge, monitoring, reflection, history teaching.

Zamonaviy ta'lim tizimida pedagog faoliyatining samaradorligi nafaqat fan mazmunini mukammal bilish bilan, balki o'quv jarayonini ongli ravishda tashkil etish, bilish jarayonlarini nazorat qilish va refleksiv tahlil asosida moslashuvchan pedagogik qarorlar qabul qilish qobiliyatlari bilan belgilanadi. Ta'lim jarayonida bilimlarni uzatishdan ko'ra, o'rganuvchining mustaqil fikrlashi, bilish strategiyalarini tanlashi va o'z faoliyatini baholay olishi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, metakognitiv kompetentlik pedagogning kasbiy faoliyatida markaziy o'rin egallovchi psixologik-pedagogik hodisa sifatida qaraladi.

Ayniqsa, tarix fanini o'qitish jarayonida mazkur talablar yanada kuchayadi. Tarixiy bilimlar o'z tabiatiga ko'ra ko'p manbali, talqinlarga boy va sabab–oqibat munosabatlarini chuqur tahlil qilishni talab etadi. Tarix fanida bilimlarni mexanik yodlash emas, balki tarixiy tafakkur, kontekstual tahlil, muqobil nuqtai nazarlarni solishtirish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish muhimdir. Shu sababli bo'lajak tarix o'qituvchilarida bilish faoliyatini ongli boshqarishga imkon beruvchi metakognitiv kompetentlikni shakllantirish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Metakognitiv bilimlar metakognitiv kompetentlikning asosiy komponenti sifatida

1. Metakognitiv bilim metakognitiv kompetentlikning tarkibiy tuzilmasida metakognitiv bilimlar (metabilimlar) yetakchi o'rin egallaydi. Metakognitiv bilimlar shaxsning o'z bilish jarayonlari, o'quv vazifalarining xususiyatlari hamda ushbu vazifalarni bajarishda qo'llaniladigan strategiyalar haqidagi ongli tasavvurlarini qamrab oladi. Baker va Brown metakognitiv bilimlarni o'rganish jarayonini ongli boshqarishga xizmat qiluvchi bilimlar tizimi sifatida talqin qiladilar². Garner esa metakognitiv bilimlarni o'quvchining strategik tanlovlar qila olish qobiliyati bilan bog'laydi³.

Dimino metakognitiv bilimlarni uch asosiy turga ajratadi⁴: deklarativ, protseduraviy va shartli bilimlar. Ushbu tasnif tarix fanini o'qitishda metakognitiv kompetentlikni tizimli ravishda shakllantirish imkonini beradi.

Deklarativ bilimlar shaxsning “men nimani bilaman?” degan savolga javobini ifodalaydi va faktlar, tushunchalar, qoidalar hamda umumiy bilimlar majmuasini o'z ichiga oladi. Tarix fanida bu bilimlar tarixiy voqealar, davrlar, siyosiy jarayonlar, tarixiy shaxslar va tushunchalar haqidagi ma'lumotlar bilan bog'liq. Masalan, XIX asr Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik siyosati yoki milliy uyg'onish harakatlari haqidagi bilimlar tarixiy tafakkurning deklarativ asosini tashkil etadi.

Protseduraviy bilimlar esa deklarativ bilimlardan qanday foydalanishni, ya'ni bilish harakatlarini qanday amalga oshirishni anglatadi. Tarix fanida bu tarixiy manbalarni

² Baker L., Brown A.L. Metacognitive skills and reading // *Handbook of Reading Research*. – New York: Longman, 1984. – P. 353–394.

³ Garner R. Metacognition and reading comprehension. – Norwood, NJ: Ablex Publishing, 1994.

⁴ Dimino J.A. Metacognitive knowledge and self-regulated learning // *Journal of Educational Psychology*. – 2007. – Vol. 99(2). – P. 344–357.

tahlil qilish, voqealarni solishtirish, sabab–oqibat munosabatlarini aniqlash, tarixiy dalillar asosida argumentlar keltirish kabi ko‘nikmalar bilan namoyon bo‘ladi. Ushbu bilimlar tarixiy tafakkurning amaliy jihatini tashkil etadi.

Shartli (konditsional) bilimlar esa qaysi vaziyatda qaysi strategiya samaraliroq ekanini anglashni bildiradi. Tarixiy hodisalarni tushuntirishda muammoli ta’lim, bahs-munozara, loyiha yoki manba bilan ishlash metodlaridan qaysi biri maqsadga muvofiq ekanini tanlash shartli bilimlarga asoslanadi. Aynan shartli bilimlar metakognitiv monitoring va boshqaruv jarayonlariga o‘tish uchun metodologik zamin yaratadi.

2. Metakognitiv monitoringning tarix fanidagi o‘rni

Metakognitiv bilimlar asosida bilish jarayonini real vaqt rejimida kuzatib borish ehtiyoji yuzaga keladi. Bu jarayon metakognitiv monitoring orqali amalga oshiriladi. Schraw va Dennison metakognitiv monitoringni shaxsning o‘z tushunish darajasini baholash, xatolarni aniqlash va bilish jarayonini nazorat qilish qobiliyati sifatida izohlaydilar⁵.

Tarix fanida metakognitiv monitoring quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi: tarixiy matnni tushunish darajasini baholash, tarixiy tahlilda yuzaga keladigan xatolarni aniqlash, tanlangan strategiyalarning samaradorligini kuzatish hamda o‘z-o‘zini tekshirish. Ushbu jarayonlar tarixiy bilimlarni yuzaki emas, balki mazmunan chuqur o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Metakognitiv monitoring bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida tarixiy matnlarni tanqidiy o‘qish, manbalarni qiyosiy tahlil qilish va tarixiy talqinlarning ishonchliligini baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, monitoring natijalari metakognitiv boshqaruv jarayoniga o‘tish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

3. Metakognitiv boshqaruv (regulyatsiya) va uning pedagogik ahamiyati

Metakognitiv monitoring natijalariga tayangan holda bilish faoliyatini ongli ravishda o‘zgartirish va moslashtirish metakognitiv boshqaruv (regulyatsiya) orqali amalga oshiriladi. Flavell metakognitsiyani metakognitiv bilimlar va metakognitiv nazorat (regulyatsiya)ning birligi sifatida talqin qiladi⁶.

Tarix fanini o‘qitishda metakognitiv boshqaruv dars maqsadlarini aniq belgilash, tarixiy materialni tanlash va strukturaviy tashkil etish, strategiyalarni moslashtirish, vaqt va resurslarni boshqarish hamda muammoli vaziyatlarda asosli qarorlar qabul qilishda namoyon bo‘ladi. Ushbu jarayon tarixiy bilish faoliyatining izchilligi va ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi.

⁵ Schraw G., Dennison R.S. Assessing metacognitive awareness // *Contemporary Educational Psychology*. – 1994. – Vol. 19(4). – P. 460–475.

⁶ Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry // *American Psychologist*. – 1979. – Vol. 34(10). – P. 906–911.

Metakognitiv boshqaruv monitoring va refleksiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, tarix o'qituvchisining pedagogik faoliyatini moslashuvchan va samarali tashkil etish imkonini beradi.

4. Refleksiya va motivatsion komponentning roli

Metakognitiv kompetentlikning yakunlovchi va bir vaqtning o'zida uzluksiz komponenti refleksiya hisoblanadi. Refleksiya pedagogning o'z faoliyati jarayoni va natijalarini ongli tahlil qilishi hamda kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi. Schön refleksiyani kasbiy faoliyatni qayta ko'rib chiqish va tajribani chuqur anglash mexanizmi sifatida talqin qiladi⁷. Kolb esa refleksiyani tajribaviy o'rganish siklining markaziy bosqichi sifatida ko'rsatadi⁸.

Motivatsion komponent metakognitiv faoliyatni faollashtiruvchi ichki omillarni qamrab oladi. Maslow o'z-o'zini rivojlantirishga intilishni shaxs ehtiyojlar ierarxiyasining eng yuqori pog'onasi sifatida izohlaydi⁹. Zimmerman esa mas'uliyat va o'z faoliyatini ongli boshqarishni o'zini o'zi boshqariladigan ta'limning asosiy sharti sifatida belgilaydi¹⁰.

Tarix fanida refleksiya va motivatsiya o'qituvchining tarixiy tafakkurini chuqurlashtirish, tanqidiy yondashuvni rivojlantirish va kasbiy o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa

Metakognitiv kompetentlikning tarkibiy komponentlari — metakognitiv bilimlar, monitoring, boshqaruv, refleksiya va motivatsion omillar — tarix fanini o'qitish jarayonida o'qituvchining bilish faoliyatini ongli, refleksiv va moslashuvchan tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu kompetentlikning rivojlanishi bo'lajak tarix o'qituvchilarida tarixiy tafakkur, tanqidiy tahlil va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishning muhim pedagogik-psixologik asosi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baker L., Brown A. Metacognitive skills and reading. — 1984.
2. Garner R. Metacognition and reading comprehension. — 1994.
3. Dimino J. Metacognitive knowledge in learning. — 2007.
4. Schraw G., Dennison R. Metacognitive awareness. — 1994.
5. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring. — 1979.

⁷ Schön D.A. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. — New York: Basic Books, 1983.

⁸ Kolb D.A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984.

⁹ Maslow A.H. *Motivation and Personality*. — New York: Harper & Row, 1954.

¹⁰ Zimmerman B.J. Attaining self-regulation: A social cognitive perspective // *Handbook of Self-Regulation*. — San Diego: Academic Press, 2000. — P. 13–39.

6. Schön D. The reflective practitioner. – 1983.
7. Kolb D. Experiential learning. – 1984.
8. Maslow A. Motivation and personality. – 1954.
9. Zimmerman B. Self-regulated learning. – 2000.

